

आदिवासी अस्मिता आणि जीवनाचा वेध

प्रा.डॉ.विनोद कुमरे

एस.एन.डी.टी. महिला

महाविद्यालय, चर्चगेट, मुंबई

आजवर आदिवासी जीवनावर मोठ्या प्रमाणावर संशोधन केले गेले आहे. पण ते फारसे प्रकाशात आलेले आढळत नाही. कदाचित आदिवासींमधील संशोधक फारसे पुढे न आल्याने ते अनमोल असे संशोधन दस्ताएवजात किंवा ग्रंथात संशोधकांची वाट पाहत आहेत असे वाटते. इतिहासाच्या प्रत्येक काळात आदिवासी नागवला गेला आणि आजही जातोय... यामागची कारणमिमांसाही अनेक तज्ञ व अभ्यासक मांडत आहेत. स्वातंत्र्याच्यापूर्वीपासून आदिवासी जीवनावर वेगवेगळ्या माध्यमातून (ललित व वैचारिक साहित्य) आदिवासी मांडला जातोय. त्यावर चर्चा प्रतिचर्चाही घडते पण अजूनही त्याचे प्रश्न 'जसे थे' आहेत. अनेक सेवाभावी संस्था त्याच्यापर्यंत पोहचतात... आर्थिक दृष्ट्या श्रीमंत, संपन्न होतात... पण आदिवासी माजूस मात्र आहे तसाच आहे. मी अनेक सेवाभावी संस्थांना एक प्रश्न नेहमी विचारलेला आहे. आदिवासी भागात येणाऱ्या प्रत्येक संस्था ह्या काही दिवसातच श्रीमंत होतात?. त्यांचा विकासही झपाट्याने होतो... मात्र आदिवासींचा विकास का होत नाही. अशावेळी या सेवाभावी संस्था निरुत्तर होतात. मला अजून कुठल्याही संस्थेने या प्रश्नाचे उत्तर दिलेले नाही. आणि उत्तर मिळावे अशी अपेक्षाही नाही.

आदिवासी जीवन, त्यांचे प्रश्न, समस्या याबाबत सातत्याने वेगवेगळ्या विचारमंचावर चर्चा घडून येते. त्यावर उपाययोजनाही शोधल्या जातात. त्याच्या अंमलबजावणीची ज्वाही सुध्दा दिली जाते... यापुढे मात्र काहीही घडत नाही. शासनाच्या योजना चांगल्या आहेत. शासन आदिवासी विकासाचा विचारही योग्य दिशेने करतय... इतके सर्व होऊनही मात्र आदिवासींचे प्रश्न जमी होण्याएवजी वाढतच जाताना दिसतात. प्रत्येक भागातला आदिवासी... त्याच्या भोवती आपल्या वेगवेगळ्या प्रश्नांच्या मालिकांभोवती गुंफला गेला आहे असे आढळून येते. प्रदेशपरत्वे या प्रश्नाचे स्वरूप जमी अधिज भिन्न अथवा समान आहेत. जंगलात राहणाऱ्या

आदिवासींपासून तर गावांत... शहरात राहणाऱ्या आदिवासींना या प्रश्न व समस्येच्या मालिकेने
ग्रासलेले आहे.

आदिवासी अस्मितेचे स्वरूप व इतिहास

भारतात आदिवासींच्या भूतकाळाबाबत अभ्यासकांनी खूप घोटाळे करून ठेवले आहे. त्यामुळे आदिवासींबाबत आपले वेगवेगळे समज-गैरसमज आहेत. भारतीय संविधानाने सुध्दा अजुनपर्यंत त्यांची ओळख आदिवासींना दिलेली नाही. प्रसिध्द लोकसाहित्य अभ्यासिका डॉ.शैलजा देवगांवकर असे सांगतात, "भारतात ज्या काही गोष्टींचे निर्विवाद स्पष्टीकरण झालेले नाही, त्यातील एक बाब म्हणजे 'आदिवासी' कोणाला म्हणावे याची सर्वसामान्य परिभाषा करण्यात आलेली नाही. भारताच्या राज्यघटनेतील कलम ३४२(१) अन्वये राष्ट्रपती एखाद्या जमातीला अनुसूचित जमातीत टाकू शकतात किंवा काढू शकतात. त्यामुळे या जमातींना आपण अनुसूचित जमात (Scheduled Tribe) असे म्हणतो. मात्र मुळात आदिवासी कोणाला म्हणावे. याचा उल्लेख राज्यघटनेत नाही." त्यामुळे मानवंशशास्त्रज्ञांनी केलेल्या व्याख्यांच्या आधारेच हे ठरवावे लागते. अर्थात त्यांनाही जगभरात लागू पडू शकेल अशी व्याख्या गवसली नाही. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात इंग्रज राजवटीमध्ये मानवंश शास्त्रज्ञांनी आदिवासींच्या वर्गीकरणाचे काम सुरु केले. मात्र आदिवासींना ओळख देण्यापायी खूप घोटाळे निर्माण झाले. त्याचेच फळ म्हणून की काय... आज बोगस आदिवासींची समस्या आदिवासींना ग्रासून आहे.

आज जगात प्रत्येक आदिवासी जमात आपले स्वतंत्र अस्तित्व घेऊन वेगवेगळ्या प्रांत, प्रदेशात आपआपले जीवन जीवन जगत आहेत. त्यांच्यात आत एवढी भिन्नता निर्माण झाली आहे की, की प्रत्येक जमातीचे स्वतंत्र अस्तित्व असावे हे आज मान्य करावे लागते. पण कधीकाळी या जमातींची उत्पत्ती एकाच जमातीतून झाली आणि त्यांचे मूळ पुरुष एक होते... त्यांच्या रीतीभाती एक होत्या... संस्कृती... भाषा एक होती... व्यवस्था एक होती... आणि ही त्यांची अस्मिता आहे... ओळख आहे... ह्या बाबी आदिवासी जीवनाच्या अभ्यास अनुषंगाने

महत्वाच्या ठरतात. हा एक मुख्य प्रवाह शोधण्याचा आणि मांडण्याचा प्रयत्न या लेखात मी करतो आहे.

आदिवासींना दिल्या गेलेल्या संबोधनाबाबत वेगवेगळे मतभेद असले तरी सर्व आदिवासी अभ्यासकांचे 'मूलनिवासी' (इंडिजिनस) या संबोधनाबाबत एकमत आढळते. आदिवासींच्या 'मूलनिवासा'चा इतिहास हिमालय निर्मितीच्याही पूर्वी पस्तीस करोड हजार वर्षांपर्यंत नेता येतो. आदिवासींचे गोंडवन जुरासिक कल्पाच्या काळात अस्तित्वात असल्याचा शोध एडवर्ड सुसीन (स्वेस) या ऑस्ट्रेलियन भू-जर्भ शास्त्रज्ञाने मांडला आहे. आजच्या विशाल अशा ज्यात द.अमेरिका, आफ्रिका, भारत, ऑस्ट्रेलिया आणि अंटार्क्टिका या पाच महाखंडांचा सामावेश स्वेसनी गोंडवनात केला आहे.

आज भारतात ज्या गोंड म्हणून ओळखले जातात अशा २५ जमातींचा सामावेश 'अॅथ्नॉलॉजिकल कमेटिने 'जोंड' या संबोधनात केला आहे. 'जोंड' हे स्वतःला गोंड न संबोधता अभिमानाने 'कोया', 'कोयतूर' असेही संबोधतात. यावरून 'जोंड' हे जमात नाम नसून गोंडवनावरून पुढे आलेले प्रदेशवाचवाचक नाव आहे असा निष्कर्ष काढता येतो. भारतात राहजारे 'भारतीय' तसे गोंडवनातील लोक म्हणजे 'जोंड'. म्हणजे 'जोंड' हे नामसंबोधन जे वळ विशिष्ट समुहापुरते मर्यादित नाही. सर्व आदिवासी जमातींचा किंवा तत्कालिन मूलनिवासी समूहांचा सामावेश त्यात करता येतो.

जोंडवन महाखंडाच्या विभाजनानंतर मूळ आदिवासी जमाती वेगवेगळ्या खंडात विभक्त झाल्या. या महाखंड नामावरून भारतात गोंड संबोधनाच्या आदिवासी जमाती ज्याप्रमाणे आहेत. त्याचप्रमाणे जगात फ्रान्स, इंग्लंड यासारख्या देशांमध्ये 'गोंड फॅमिली' असे संबोधन असणाऱ्या राजघराण्यांच्या आणि धर्मगुरुंच्या नोंदी इन्सायक्लोपिडिया इन ब्रिटानिकात आढळून येतात. तर जगात आदिवासी धर्म (*Tribal Religion*) अस्तित्वात असल्याची नोंद *'The Readers Digest'* च्या *'Great World Atlas'* या नकाशा संग्रहातील *Religion of the world* या नकाशात आढळते. यातील एका टिपणानुसार, "*Religion known neither frontiers nor geographical barriers with the exception of tribal religions which, though differing from one another in form and*

ritual, all seek to explain the mystery of life by insisting that nature is animated by spirits, most religions have, from one reason or another spread beyond the land of their origins " (धर्माला सरहद्द जिं वा भौजोलिज बंधने नसतात, परंतु आदिवासी धर्म या संकल्पनेला अपवाद आहे. हे धर्म एकमेकांपासून स्वरूप आणि धर्मविधी यांच्या संदर्भात वेगवेगळे असले तरीही हे सर्व धर्म जीवनाचे गूढत्व हे अद्भुत शक्तींनी निसर्गाला सचेतन केल्याचा मार्ग सुचविते, बहुतांशी धर्म हे त्यांच्या मुळ स्थानापासून दूर पसरलेले दिसतात.)

या नकाशात अधोरेखित केलेला प्रदेशही गोंडवनाचा आहे. या संबंधीच्या टिपणानुसार, *"Practiced by about 100,000,000 mainly in Africa and also among Australian Aborigines, North, South and Central American Indians and primitive communities in Burma, India, Mongolia, Saiberia, and Indonesia"* (आदिवासी धर्म १००,०००,००० लोकांकडून पाळला जात होता, प्रामुख्याने आफ्रिकन आणि आस्ट्रेलियन मूळ वंशाच्या लोकांकडून उत्तर, दक्षिण आणि मध्य अमेरिकन लोकांकडून भारतीय आणि बर्माच्या प्राचीन समुहाकडून भारत, मंगोलिया आणि सायबेरिया आणि इंडोनेशिया)

भारतात १९ व्या शतकात सिंधूच्या खोऱ्यात अतिशय प्राचीन द्रविडपूर्व संस्कृतिचा शोध लागला तेव्हा उत्खननीत संस्कृतिचा द्रविडांशी संबंध जोडला जाऊ लागला परंतु ही संस्कृती द्रविडपूर्व असल्याने तिचा संबंध अनेक आदिवासी जमातींशी जोडला जाऊ लागला. या संशोधनातून पुढे आलेले काही अभ्यासकांचे निष्कर्ष लक्षात घेण्यासारखे आहेत.

सुनितीकुमार चटर्जीच्या मते, "प्राचिन नागरी संस्कृती ही द्रविडीयनांची असून मोहेंजोदाडो - हडप्पाचे निर्माते द्रविडीयन लोकच होते. तथाकथित द्रविडीयन लोक म्हणजे प्राचिन अनार्य गोंड लोकच होत" तर जे.एन.सील म्हणतात, *"The central provinces better known to the Mohmmeedan Historians as Gondwana is Known as the Home of the Gond, Non Aryan Tribes"* फादर हेरास यांनी गोंडांचा स्पष्टपणे निर्देश करून सांगितले की, मोहेंजोदाडोची संस्कृती म्हणजे गोंड, कोई, कोया, ओराओ

इत्यादी द्रविडपूर्व लोकांची संस्कृती होय. कारण गोंड कोई लोकांचे मोहेंजोदाडोच्या तत्कालिन लोकांच्या वंशाशी साम्य आढळते. प्रसिध्द संशोधक प्र.रा.देशमुख यांनी 'सिंधु संस्कृती, हिंदू संस्कृती आणि ऋग्वेद ' या ग्रंथात मांडलेला अभ्यास सुध्दा या बाबत आधारभूत ठरतो.

याबाबत आणखी श्री.व्यंकटाचार आणि रणविर प्रकाश सक्सेना यांनी मांडलेला अभ्यासही लक्षात घेण्यासारखा आहे. द्रविडीयनांपूर्वी कित्येक वर्षेपर्यंत 'जोंड' लोकांची दजिज भारतात संपन्न संस्कृति नांदत होती. असे स्पष्ट विचार सक्सेना यांनी मांडले आहेत. एवढेच नव्हे तर गोंडी संस्कृती जगणारे लोक रानटी मुळीच नव्हते. असेही मत त्यांनी मांडली आहे. म्हणून गोंड या संबोधनाची व्यापकता एक विश्वव्यापक संस्कृती, गोंडवन महाखंडातील जनता, लोक अशी आहे. असे म्हणण्याला आधार आहे.

आदिवासी भाषाकुल

आज आदिवासी भाषासंबंधी अनेक समज-गैरसमज पसरलेले दिसतात. आदिवासी भाषांना लिपीच नाही, आदिवासी भाषा लयास जात आहे वगैरे. आदिवासी भाषांचा अजूनही खऱ्या अर्थाने एकत्रितपणे शास्त्रशुध्द मुळ अभ्यास अजूनपर्यंत पुढे आला नाही. ही आदिवासी भाषांची शोकांतिका आहे.

भारतातील आदिवासी भाषांचा संबंध दक्षिणेतील द्रविडीयन भाषांशी जोडला जातो. द्रविडीयन भाषाकुलाचे Central Dravidian Language (Proto central Dravidian), Brahui Language (Proto North Dravidian) आणि Badaga Language (Proto South Dravidian) अशा तीन कुलांत वर्गीकरण केले जाते.

जॅनडातील भाषा अभ्यासक सूजी आद्रेस भारतात येऊन त्यांनी गोंड जमातीच्या भाषाशास्त्राची मांडणी करण्याचा प्रयत्न केल्याची नोंद आहे. गोंडी भाषेतील शब्दांचा अत्यंत बारकाईने अभ्यास करणारा जर्मन भाषातज्ञ 'झुल ब्लॉक' याने गोंडी भाषेची आंतरराष्ट्रीयता शोधून काढण्याचा प्रयत्न केला. पण त्याच्या अकाली निधनाने गोंडी भाषेचे अमुल्य कार्य तसेच राहून गेले असे व्यंकटेश आत्राम सांगतात.

भारतातील आदिवासी भाषांचे मूळ द्रविडीयन भाषेत शोधण्यात येते पण गोंड जमाती जर द्रविडपूर्व असतील तर आज उपरोक्त मांडले जाणारे भाषाकुल वर्गीकरण बदलण्याची गरज आहे, असे वाटते.

जोंडी भाषेच्या अभ्यास संदर्भाने काही नोंदी लक्षात घेणे मला गरजेचे वाटते. याबाबत डॉ.ग्रन्डर्ट आणि जाल्डवेल सांगतात त्याप्रमाणे, "*Gondi possesses a large number of roots which are not found else where, and exhibits peculiarities of grammatical structure of such a nature as amply to justify it as a distinct dialect.*" तर डॉ.ग्रियर्सन, "गोंडी इज इ मदर ऑफ तमिल, तेलगु, कन्नड एण्ड मल्यायम" याबाबत व्यंकटेश आत्रामांनी काढलेला निष्कर्षही महत्वपूर्ण आहे. ते जोंडी संस्कृतीचे संदर्भ या ग्रंथात म्हणतात, "द्रविडीयन भाषासमुहातील कोणत्याही भाषेशी गोंडी ही अगदी भिन्न वैशिष्ट्ये धारण करणारी एकमेव प्राचीन भाषा आहे. त्यासाठी काल्डवेलने गोंडी भाषेच्या ७ वैय्याकरणीक कसोट्या दर्शविल्या आहेत. यावरूनही गोंडी भाषा ही द्रविडीयन भाषा लक्षणे धारण करूनही द्रविडपूर्व भाषा असल्याचे सांगण्यात येते आणि द्रविड, आर्य, कुशाण, शक आदि आक्रमणकारी टोळ्यांनी आपली भाषा द्रविड पूर्व (गोंडीयन्स) प्रजेवर सतत लादली असे दिसते"

अलिकडे आदिवासी भाषा संदर्भाने डॉ.मोतीराम कंगाली यांनी मांडलेले संशोधनही मोलाचे आहे. त्यांनी सिधू संस्कृतीच्या उत्खननात आढळलेल्या चित्रलिपीचे गोंडी भाषेतून वाचन केले आहे. 'सैधवी लिपी का गोंडी मे उद्वाचन' या ग्रंथात त्यांनी पाच हजार चित्रांचे अर्थ मांडले आहेत.

उपरोक्त विवेचनातून मला फक्त एवढेच मांडावयाचे आहे की, आदिवासी संस्कृती ही अतिशय प्राचीनपूर्व संस्कृती आहे. आज जी आदिवासी जीवनाची ओळख आपणापुढे आहे त्यापेक्षाही खूप काही आदिवासीबाबत अजून जोरकसपणे पुढे आलेले नाही. आज बहुतांश आदिवासी जमाती एकमेकांपासून आपले स्वतंत्र अस्तित्व घेऊन विभक्त जीवन जगत आहेत. आणि आधुनिक काळात या जमातीत त्यांच्या जीवनपध्दती आणि संस्कृती यात मोठे अंतर निर्माण झाले आहे. त्यामुळे आदिवासीची अस्मिता समजून घेताना किंवा एकात्मता मांडताना

अनेक अडचणी निर्माण होत आहे. पण उपरोल्लेखित अभ्यासकांच्या संशोधनाचा एकत्रित अर्थ लक्षात घेतला तर ह्या अडचणीही चुटकीसरसी सुटतात. आणि आदिवासी जीवनाचा एज सलज मुळ प्रवाह दृष्टिपथात येतो.

आदिवासींचे कलात्मक जीवन

साहित्य आणि संस्कृती यांचा अविभाज्य असा परस्परसंबंध आहे. आदिवासी संस्कृती ही चित्र, शिल्प, स्थापत्य, नाट्य, नृत्य, अशा कला व लोकवाङ्मय यांच्या अविष्काराने समृद्ध आहे. आज महाराष्ट्रात वारल्यांची चित्रकला, गोंडांची दंडार आणि ठाकरांची नृत्यकला विशेष प्रसिद्ध आहे. शिल्प व स्थापत्य या कला आदिवासी राजांच्या राजवटीत भराभराटीस आलेल्या होत्या. हजारो वर्षांपासून कलेचा वारसा आदिवासी संस्कृतीत जतन केला जात आहे. या कलांतून आदिवासींचे समूहजीवन, आदिवासी जीवनाविषयीच्या जाणीवा, भावभावना, समजूती, ज्ञान, व जीवनमूल्ये प्रतिबिंबित होते. या कलांवरती आदिवासी धर्माचे प्राबल्यही जाणवते. आर्यपूर्व काळापासून आदिवासी संस्कृती व धर्म त्यांच्या लोकजीवनात खोलवर रुजलेला आहे.

ज ही प्रश्न आणि आदिवासी

आज आदिवासींपुढील प्रश्न आणि समस्यांचा विचार करू जाता स्वातंत्र्याच्या साठीनंतरही प्रश्न किंवा समस्या कमी होण्याऐवजी वाढत आहे. काळाबरोबर अनेक प्रश्न आणि समस्या नव्याने पुढे येत आहे. मेळघाटातील कुपोषण असो किंवा नक्षलवादासारखी आणखी आणखी जटील होत गेलेली समस्या असो ज्यावर खोऱ्याने पैसा खर्च करणाऱ्या उपाययोजनांची शासनाकडून तरतुद होऊनही या समस्या कमी होत नाही.

जु पोषजासारख्या समस्येला थोपविताही येईल पण नक्षवादाने तर आदिवासींना हैराण करून सोडले आहे. नक्षलग्रस्त भागात अधिकाधिक आदिवासीं तरुणांचा सहभाग असला तर नक्षलवादाला आळा बसेल... आदिवासींच्या समस्या समजून घेण्यास मदत होईल... या भूमिकेतून शासन आदिवासी तरुणांचा कदाचित सहभाग वाढवित आहे. मात्र या गोष्टीचा उलट परिणाम होऊन नक्षलवादी त्वेषाने आपल्याकडे आदिवासी तरुणांना वेगवेगळी प्रलोभने दाजवून

अथवा प्रसंगी जोर जबरदस्ती करुन सहभागी करुन घेत आहे. सर्वसामान्य आदिवासींना ना शासनाशी जही देजे-घेणे ना नक्षल्यांशी मात्र तो दोघांच्याही भांडणात भरडला जातोय. पोलिस नक्षल्यांच्या चकमकीत रोज आदिवासी मरतोय... एक दिवस असा येईल की शासन आणि नक्षल्यांच्या भांडणात आदिवासी माणूसचं शिल्लक उरणार नाही, आदिवासींचा वंश नष्ट होईल?. याचा विचार शासनदरबारी आणि नक्षल्यांनीही करणे गरजेचे आहे. नक्षल्यांना शासनाशी भांडायचे असेल तर खुशाल भांडावे पण त्यात आदिवासीला बळीचा बकरा बनवू नये. नक्षलग्रस्त भागात भयावह जगणारा आदिवासी... जंगलात गेलेला आदिवासी माणूस घरी सुखरूप परत येईल की नाही याची शाश्वती नसेल तर अशा नक्षल्यांशी व शासनाशीही आदिवासींचे काय देणे-घेणे असावे...?

आदिवासीपुढील प्रश्न आणि समस्यांचे स्वरूप सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, ऐतिहासिक अशा विविध स्तरावरचे आहे. शासकीय पातळीवर आदिवासींच्या विकासासाठी अनेक उपाययोजनांची आखणी होत आहे. जी प्रशंसनीय आहे पण अंमलबाजावणीत मात्र यंत्रणा कुचकामी ठरलेली आहे. शासनाच्या योजना खऱ्या अर्थाने आदिवासींपर्यंत पोहचतच नाहीत म्हणून विकासावर खोऱ्याने पैसा खर्च होऊनही आदिवासी विकासापासून वंचित आहे.

आदिवासींसाठी शासनाने आरक्षण दिले. पण हे आरक्षण सुध्दा अनेक वर्षे एकतर बोगस आदिवासींनी लाटले किंवा आदिवासींचा आरक्षणाचा बिंदू बदलवून किंवा सोयीस्करपणे हटवून अनेक संस्थांनी आदिवासींचे आरक्षण लुबाडले आहे किंवा तसा प्रयत्न होत आहे.

जग मंगळावर वस्ती करण्याच्या गप्पा मारत असताना आदिवासींसाठी असणारी आश्रमशाळासारख्या शैजिज सोयी कुचकामी ठरल्या आहेत. आश्रमशाळेत शिकणाऱ्या आदिवासींना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. जंगलातील विचू, साप यासारख्या विषारी प्राण्यांबरोबरच आदिवासीं मुलींवर बलात्कार करणाऱ्या आणि आदिवासीं विद्यार्थ्यांना शासनाकडून मिळणाऱ्या सोयी सवलतींवर डोळा ठेवणाऱ्या आणि भ्रष्टाचार करणाऱ्या नराधमांच्या अत्याचारालाही सामोरे जावे लागते.

एकीकडे जागतिकीकरणाचा विचार होत असताना मात्र आदिवासींना जंगलाचाच मार्ग दाखविला जात आहे असे म्हणावे वाटते. शासनाला आदिवासींचा शैक्षणिक विकासच करायचा

असेल तर किमान तालुक्याच्या गावी आश्रमशाळा द्याव्यात त्यामुळे आदिवासीं विद्यार्थ्यांना थोडीफार तरी वर्तमानाची ओळख होईल. ही सर्व जबाबदारी शासनाचीच आहे असेही नाही पण आदिवासींपुढे असणाऱ्या अशा या अनेक समस्या भीषण आहेत. त्याचा विचार व्हावा असे मनापासून वाटते.

आज चंद्रपूर, गडचिरोली, यवतमाळ, भंडारा, गोंदीया, नगर, ठणे, नंदूरबार या सारख्या जिल्ह्यात आदिवासी मोठ्या प्रमाणात आहेत. प्रदेशपरत्वे या भागात वसणाऱ्या आदिवासींचे प्रश्न आणि समस्या काही समान तर काही भिन्न आहेत. अंधश्रद्धा, दारिद्र्य, बेरोजगार, व्यसनं, हे तर त्यांच्या पाचवीलाच पुजलेले आहे. कधीकाळी वैभवाच्या अतिउच्च शिखरावर असणारा आदिवासी आज व्यवस्थेपुढे हतबल आहे. त्याचे प्रश्न, समस्या व्यवस्थेने सोडवावेत असेही आदिवासींचे म्हणणे नाही. मात्र व्यवस्थेने आदिवासींचे विकृतीकरण, विच्छेदीकरण थांबवावे एवढी माफक अपेक्षा आदिवासींने ठेवायला हरकत नाही. आज जो तो आदिवासी सेवेचा डांगोरा पिटतो आहे. कुणी त्यांना वनवासी ठरवतो तर कुणी आदिम. जर ठरवायचेच असेल तर त्याला आधी माणूस ठरवा... माणूस म्हणून जगू द्या... त्याच्या अस्मितेचे ओळख त्याच्याकडे नक्कीच आहे. तो जगापुढे ओरडून सांगतो आहे... मात्र आम्ही ऐकण्याच्या मनस्थितीत आहे का? याचे उत्तरही शोधले पाहिजे. मुख्य प्रवाहात आणण्याच्या वल्गना करीत आम्ही आदिवासी संस्कृतीचा मुख्य प्रवाहच विसरलो आहे. आणि आम्हाला न उमगलेले आदिवासींवर आम्ही थोपविण्याचा प्रयत्न करीत आहोत असे म्हजावे जा?.

आदिवासी जीवनाच्या अनुषंगाने मला जे मांडावेसे वाटले ते माझ्या अभ्यासाच्या आणि निरीक्षणाच्या अनुषंगाने या लेखात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. मी जेव्हा जेव्हा आदिवासी संस्कृतीचा, समाज जीवनाचा विचार करतो तेव्हा तेव्हा ते प्रश्नासारखे माझ्यासमोर उभे राहते... त्याची उत्तरेही मला, आदिवासींच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनातच मिळणार आहे असा माझा ठाम विश्वास आहे...!

संदर्भग्रंथ

- १) उलगुलान - भुजंग मेश्राम
- २) जॉडी संस्कृतीचे संदर्भ - व्यंकटेश आत्राम
- ३) सैधवी लिपी का गॉडी मे उद्वाचन - डॉ.मोतीराम कंगाली